

ՍՐՎԵՂԻ ՎԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼԻՐԸ
(2021-2022 թթ. պեղումների արդյունքները)

Բանալի բառեր՝ Տավուշ, Սրվեղի վանք, Ս. Նշան եկեղեցի, Ս. Աստվածածին մատուռ, միջնադար, վերականգնում, բարեկարգում, պեղումներ, գտածոներ:

ՀՀ Տավուշի մարզկենտրոն Իջևան քաղաքից 30 կմ արևելք, անտառապատ լեռնալանջերին տեղավորված է Այգեհովիտ գյուղը: Գյուղից 3 կմ հարավ-արևմուտք տարածվում է միջնադարյան գյուղատեղին:

Սրվեղի վանական համալիրը (Սրվեգ, Սրվեղ, Սրուեղ¹) գտնվում է միջնադարյան գյուղատեղիի տարածքում՝ «Խաչին տակ» կոչվող դաշտամասում (պետ. ցուցակի ցուցիչ՝ 10.9.5.1) (նկ. 1)*: Միջնադարյան Հայաստանի Կայան գավառի (վաղ միջնադարում՝ Գուգարաց աշխարհի Ջորոփոր գավառ) հոգևոր ու մշակութային կենտրոններից է: Բաղկացած է Ս. Նշան գլխավոր եկեղեցուց, վանքի միաբանության համար նախատեսված բնակելի և օժանդակ տնտեսական շինություններից, տապանաքարերով գերեզմանոցից, 1889 թ. կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցի-մատուռից: Ժամանակին շրջապատված է եղել բարձր պարիսպով, որից հիմնապատերն են միայն մնացել: Պարիսպից դուրս գյուղատեղիի և ձիթհանի ավերակներն են: Այժմ կիսավեր վիճակում նկատելի են միայն եկեղեցիները:

Հուշարձանախումբի ամրակայման, նորոգման և վերականգնման պետական ծրագրի շրջանակներում «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի» արշավախումբը 2021-2022 թթ. մաքրման-բարեկարգման աշխատանքներ և մասնակի հետազոտական պեղումներ իրականացրեց վանքի տարածքում: Այնուհետև, Հովհաննես Սանամյանի գլխավորությամբ, սկսվեց վերականգնող ճարտարապետների, ինժեներ-կոնստրուկտորների և երկրաբանների համատեղ աշխատանքը համալիրի ամրակայման ու վերականգնման նախագծի շուրջ:

* Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն, gmersaf87@mail.ru, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ ապրիլի 12, 2023, գրախոսելու օրը՝ մայիսի 16, 2023

¹ Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Բաբեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, 1998, էջ 694:

* Հոդվածի նկարները տե՛ս ներդիրում:

ՎԱՆՔԻ ԳԼԽԱՎՈՐ Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆ (չափերը արտաքինից. երկ.՝ 15,5 մետր, լայն.՝ 9,3-10,26 մմ) գմբեթավոր դահլիճ տիպի կառույց է (նկ. 2): Ներսից կլոր, դրսից 12-նիստանի, սրածայր վեղարով գմբեթը հենվում է արևմտյան զույգ որմնամուկներին հանգչող սլաքածև կամարների վրա: Զույգ պատուհաններ ունեցող խորանը կիսաշրջանաձև է, որի երկու կողմում կան կիսագլանաձև թաղով ծածկված, խորշավոր երկհարկ ուղղանկյուն ավանդատներ: Դեպի ավանդատների երկրորդ հարկեր տանում են խորանի երկու կողմի աստիճանները:

Թմբուկը պատած է կիսաշրջանակային որմնակամարներով, որոնց բացվածքներից յուրաքանչյուրում թողնված է նեղ, բարձր պատուհան:

Կառուցված է թրծած աղյուսով (չափերը՝ 25×25×4 սմ), միայն պատերի ստորին շարքերը, մոտ 1 մետր բարձրությամբ շարված են մուգ վարդագույն անդեզիտի սրբատաշ քարերով: Հետագայում իրականացված մասնակի նորոգումները կատարվել են միջին չափի ճեղքած ժայռաբեկորներով: Տարբեր տարիների իրականացրած վերանորոգումների հետքերն ակնհայտ երևում են եկեղեցու հյուսիսային պատի արևելյան (հատկապես հյուսիսային մուտքի շրջակայքում) և արևմտյան կողմերում, արևելյան պատի հյուսիսարևելյան, հարավարևելյան անկյուններում և պատի կենտրոնական մասում, արևմտյան դռան շրջանակի և անկյունների հատվածներում: Մասնակի նորոգվել է նաև գմբեթը: Կիրանց վանքից հետո շրջանում սա երկրորդ աղյուսաշեն համալիրն է²:

Վանական համալիրի հիմնադրման ստույգ ժամանակը հայտնի չէ՝ պատմական տեղեկություններ չկան, իսկ հուշարձանի վիմագրությունը շատ աղքատ է և ոչնչով չի նպաստում այդ խնդիրը պարզելուն³: Ըստ ճարտարապետական և կառուցողական առանձնահատկությունների և Կիրանց վանքի հետ ունեցած բազմաթիվ զուգահեռների, թվագրվում է 13-14-րդ դդ.⁴:

Երկրաշարժների հետևանքով⁵ գմբեթի հյուսիսարևմտյան մասում, թափված աղյուսների ու վեղարի մակերեսի քայքայման պատճառով առաջացած անցքի մեջ երևում է մեծ կարասի կտոր: Ինչպես միջնադարյան շատ եկեղեցիներում, այստեղ ևս գմբեթի մեջ տեղավորել են կարասներ՝ գմբեթի թեթևությունն ու ձայնի հնչեղությունն ապահովելու համար: Կառուցման նույն տեխնիկան փաստեցինք նաև ավելի ուշ՝ 19-րդ դարում կառուցված փոքր մատուռի խորանի վրա պահպանված կամարածև ծածկի՝ գմբեթարդի պարագայում:

² Ի. Էլարյան, Աղստևի հովտի պատմության և կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 70:

³ Դիվան հայ վիմագրության, Պ. Ծ՝ Իջևանի շրջան, կազմ.՝ Ս. Ավագյան, Հ. Զանիդադյան, Երևան, 1977, էջ 147:

⁴ Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի արխիվ:

⁵ Այս եզրակացությանն է հանգել ինժեներ-կոնստրուկտոր Սերգեյ Սիմավորյանը՝ տեղում ուսումնասիրելով կառույցն ու պեղումների արդյունքները:

Առավել շատ վնասված է եկեղեցու արևմտյան կեսը: Արևմտյան թաղից ու պատերից պոկված հսկայական կտորները փակել էին արևմտյան մուտքն ու խորան տանող ճանապարհը: Ուխտավորների ջանքերով, ժամանակին մի փոքր հատված է մաքրվել, իսկ փլվածքները, արտաքուստ ու ներքուստ, կուտակվել էին մուտքից աչ ու ձախ:

Եկեղեցու ներսում փլվածքից կուտակված ամենաշատ քարահողային լիցքն արևմտյան մուտքից հարավ-արևմուտք էր, և աշխատանքները կենտրոնացրինք հենց այդ հատվածում: Վերջինիս առավելագույն բարձրությունը հասնում էր 1,6 մետրի: Լիցքի մեջ առկա էին տեղական ավազաքարի՝ անդեզիտի մեծ ու մանր կտորներ, աղյուսներ (ինչպես հատ-հատ, այնպես էլ կրաշաղախով ամրացված մեծ կտորներ), տարբեր կենդանիների՝ այդ թվում նաև կրծողների ու թռչունների բազմաթիվ ոսկորներ:

Լիցքի արևելյան կողմում նկատվում էր մեծ սալաքար: Այն պեղել-բացելուց հետո պարզվեց, որ ամբողջական խաչքար է (խոր.՝ 45,5-69,5 սմ): Դրված է արևելք-արևմուտք ուղղվածությամբ՝ գագաթով դեպի արևմուտք (չափերը. երկ.՝ 183 սմ, լայն.՝ 63-71 սմ, հաստ.՝ 17-22 սմ): Կերտված է տեղական մուգ վարդագույն ավազաքարից: Երկար ժամանակ մնալով խոնավ քարահողային լիցքի տակ, խաչքարի հատկապես աչ կեսը բավական քայքայվել է: Աչ կեսի փոքր խաչապատկերը մեծից առանձնացնող կամարի մի հատվածը կոտրված էր: Մեր վերականգնող Ս. Խալիկյանին հաջողվեց այն ամրակայել և վերականգնել: Կենտրոնում տեղակայված է թևերի եռաբողբոջ վերջավորություններով մեծ խաչը, որի վերին թևի ակնագնդերից աչ ու ձախ կախված են խաղողի ողկույզներ: Հորիզոնական խաչաթևերի տակ, նեղ կամարազարդերով առանձնացված, պատկերված է մեկական փոքր խաչ՝ հորիզոնական համապատասխանաբար աչ ու ձախ խաչաթևերի գագաթներով հաված մեծ խաչի ստորին թևին: Եվս երկու, ավելի փոքր խաչաքանդակներ տեղակայված են կենտրոնական խաչի վերին թևի աչ ու ձախ կողմում: Վերջիններս, սակայն, բավական հողմնահարված են. աչն ամբողջությամբ քայքայված ու կոտրված է, իսկ ձախից պահպանվել են միայն աչ ու ստորին խաչաթևերը: Լավ արտահայտված քիվը հարթ է, անզարդ: Խաչքարի ստորին մասը ևս անզարդ է: Ամենայն հավանականությամբ, խաչքարն անավարտ է: Ստորին մասում 17×50×20 սմ չափերով պոչուկը հուշում է, որ այն նախատեսված է եղել պատվանդանի վրա կանգնեցնելու համար: Խաչքարն իր զուգահեռներն ունի Շխմուրադի, Նոր Վարազավանքի խաչքարերի մեջ և ռճական առանձնահատկություններով, թվագրվում է 12-րդ դ. սկզբներով:

Խորանի մոտ, հարավային կողմի առաջին հարկի ավանդատան ճակտային կամարաձև քարի (չափերը՝ 60×90 սմ) վրա պահպանվել են կրաշաղախ սվաղի վրա արված որմնանկարի հետքեր: Կենտրոնում ուրվագծվում է սրբապատկեր՝

լուսապսակի մեջ ներառված, իսկ եզերում, սուր գագաթներով դեպի ներս՝ եռանկյունաձև կամարագոտի: Առկա են կանաչ, փիրուզագույն, սև և կարմիր ներկերի մնացորդներ: Յավոք պատկերը եղծված է՝ հետագայում արված գրա-ռումների, փորագրությունների հետևանքով: Կարմիր ներկի հետքեր նկատվում են նաև ավանդատնից խորան ձգվող պատի կենտրոնական մասում: Եկեղեցու ներսում տեղ-տեղ նկատվում են կրաշաղախի հետքեր: Չի բացառվում, որ որմնանկարն ընդգրկած լինի ավելի մեծ ծավալներ:

Հարկ է նշել, որ հուշարձանն ուսումնասիրող ոչ մի հետազոտող չի նշում որմնանկարների կամ դրանց հետքերի գոյություն մասին: Մինչդեռ աղյուսաշար մյուս եկեղեցու՝ Կիրանցի մասին խոսելիս Եղիազարյանը նշում է. «Շենքը ներսից սվաղած է կրաշաղախով, որի վրա եղծված վիճակում նկատելի են որմնանկարներ: Վերջիններս դիմանկարներ են՝ կրոնական բովանդակությամբ. կան նաև զարդանկարներ»⁶: Մեկ այլ հետազոտող, որ անդրադարձել է Աղստևի հովտի հուշարձաններին, Կիրանց վանքի ներքին հարդարանքի մասին գրում է. «Պատերը ներսից սվաղված են կրաշաղախով, որանց վրա պահպանվել են հոյակապ որմնանկարներ՝ վրացատառ և հունատառ մակագրություններով, որը վկայում է եկեղեցու հայ քաղկեդոնականներին պատկանելը: Թմբուկի միջին հարթությունը և պատուհանների շուրջը երեսպատված են երկնագույն շքաղյուսներով»⁷:

Հետաքրքրական է, որ Այգեհովիտ գյուղի հնաբնակներից Լենա Գևորգյանը հիշում է որմնանկարը: Նա պատմեց, որ մոտ յոթ տարեկան հասակում (այժմ 70-ին մոտ կին է) այցելել է Սրվեղի վանք, և նկարագրեց պատին պատկերված տղամարդու սրբապատկերը:

Հուշարձանի ամրակայման, վերականգնման համար անհրաժեշտ էր նաև արտաքինից բացել եկեղեցու հիմքերը, որպեսզի համապատասխան մասնագետները կարողանան հետազոտել և կազմել վերականգնման նախագիծը: Ամենաշատ և ամենամեծ աղյուսաքարային կուտակումը արևմտյան մուտքից ձախ ընկած հատվածում էր: Եկեղեցու կրաշաղախն այնքան ամուր է արված, որ արևմտյան թաղից ու պատերից թափված հսկայական կտորները պահպանել են իրենց միատարրությունն ու ամրությունը: Մեզ հաջողվեց հեռացնել հողի լիցքը, պատերի մանր ու մեծ կտորները, ծառերի ու թփերի արմատները: Իսկ հսկայական բեկորները թողեցինք տեղում՝ մաքրելով միայն դրանց շրջակայքը:

Ս. Նշան եկեղեցու հարավային և արևելյան արտաքին պատերի հիմքերը

⁶ Հ. Եղիազարյան, Սովետական Հայաստանի պատմական հուշարձանները V, Իջևանի շրջան (ուղեցույց), Երևան, 1947, էջ 14:

⁷ Ի. Էլարյան, նշվ. աշխ., էջ 67:

բացելու նպատակով, այդ պատերի տակ 1 մետր լայնությամբ մաքրեցինք նախ բուսածածկույթը, հետո պեղեցինք հողի բարակ շերտը:

Հիշյալ հատվածներում բնական ժայռի ելքերը տեղ-տեղ նկատելի էին: Խոտածածկույթն ու առավելագույնը 30 սմ հողի շերտ հեռացնելուց հետո և՛ արևելյան, և՛ հարավային կողմերում բնական ժայռերն ու դրանց վրա նստած պատերի հիմքերն ամբողջությամբ բացվեցին:

Հարկ է նշել, որ եկեղեցու հարավային կողմում բնական ժայռի ելքերն ավելի մակերեսային են, քան հյուսիսայինում: Պարզելու համար, թե այս հատվածում ի՞նչ խորությամբ վրա է գտնվում ժայռը, եկեղեցու հյուսիսային պատի արևմտյան կողմում 1×1 սմ չափերով խուզահոր դրեցինք: Բնական ժայռը բացվեց քառակուսու արևելյան կողմում 160 սմ, իսկ արևմտյան կողմում՝ 182 սմ խորություների վրա (0 կետից):

Ս. Նշան եկեղեցու վիմագրական տեղեկությունները աղքատիկ են: Այդ արձանագրություններին ժամանակին անդրադարձել են Մ. Բարխուտարյանը⁸ և Ս. Բարխուդարյանը⁹: Առավել մանրամասն ու ճշգրիտ Սրվելի վանքի արձանագրությունները վերլուծել է Ս. Ավագյանը՝ «Դիվան հայ վիմագրության» 6-րդ պրակում¹⁰: Մասնավորապես խոսվում է հինգ արձանագրության մասին: Այստեղ առանձին-առանձին չենք անդրադառնա բոլորին, սակայն հարկ ենք համարում խոսել դրանցից երկուսի մասին: Մասնավորապես, եկեղեցու արևելյան պատի հարավային անկյունում, վերանորոգված հատվածում խաչքարի կողքին ագուցված է եղել միակտոր քարի վրա կիսաեղծ քառատող գրություն.

[.....ԹՈՐՈՍ ԿԱ

ՆԿՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ Ի

ԲԱՐԵՆԱԽՍՈՒԹԵ"Ա"Ն.....]

Այժմ այս արձանագրության փոխարեն, թեքադիր վնասված խաչքարի կողքին մեկ այլ քար է՝ 1997 թ. արձանագրությամբ՝

[Ս. ԱՐՇԱԿ

Զ. ՀԱՐՈՒԹ

Շ. ՏԻԳՐԱՆ

Շ. ԿԱՐԵՆ

....ՍԱՇԱ]

⁸ Մ. Բարխուտարյան, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 340:

⁹ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 41:

¹⁰ Դիվան հայ վիմագրության, Պ. 6՝ Իջևանի շրջան, էջ 147-149:

Հավանաբար այս անձինք 1997 թ. վերանորոգել են եկեղեցու արևելյան պատի հարավային անկյունը և թողել իրենց անունները: Իսկ նախկինում փաստված գրություն հետքն անգամ չկա:

Հինգերորդ արձանագիր քարը հիշատակվում է հյուսիսային պատի տակ, որը, սակայն, մենք գտանք եկեղեցու խորանի վրա՝ քարակույտի մեջ.

[...եի ԾՆՈՂԱՅ ՄԵՐ՝ՈՅ՝]

Այժմ պահպանվել է միայն [...ՈՂԱՅ Մ...] հատվածը:

Մեկ այլ արձանագրություն գտանք արդեն Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսում, առաջին հարկի ավանդատան հարավային պատի շարվածքում: Մուգ վարդագույն անդեզիտից սրբատաշ քարի վրա արված գրությունից պահպանվել է ընդամենը 3 տողի վերջավորությունը.

[...ՁՍԻ

...ԱՄ

...ՈՐՔ]

Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՄԱՏՈՒՌ (չափերը. երկ.՝ 10,1-10,2 մետր, լայն.՝ 5,6 մետր) ուղղանկյուն հատակագծով, կիսաշրջան խորանով կիսավեր շինություն է, որի հյուսիսային պատին մկրտարանն է (նկ. 3): Այդ կողմում եղել է նաև մեկ պատուհան, որը հետագայում փակվել է: Հարավային պատին կա քառակուսի խորշ: Ծածկը չի պահպանվել: Շարվածքը կանգուն է 2-2,5 մ բարձրությամբ: Հատակը հողից է:

Խոսելով ծածկի մասին, Եղիազարյանը նշում է, որ այն փայտածածկ է եղել և այժմ ամբողջովին փլված է¹¹: Պահպանված պատերի մաքրման արդյունքում պարզվեց, որ ծածկը քարից է եղել: Մասնավորապես Հ. Սանամյանի հաղորդմամբ, արևմտյան պատին թաղի հարավ մասից շարվածքում մի քանի քար պահպանվել է: Այդ փաստը թույլ է տալիս վերականգնող ճարտարապետներին ամբողջացնել թաղն ու ծածկը:

Մկրտության ավագանի մոտ գտնվող քարի վրա թողնված արձանագրությունը վկայում է, որ եկեղեցի-մատուռը 1889 թ. կառուցել է գյուղի համայնք՝ Տեր Հովհաննես քահանայի առաջնորդությամբ: Կառուցված է տեղական լեռնաքարի միջին չափի բեկորներով, կրաշաղախով:

Մատուռի ներսում պեղումների արդյունքում բացվեց երկու սալատապան: Առաջինը տեղադրված է մատուռի գրեթե կենտրոնական մասում (№ 1): Քարը երկու կես էր արված: Փոքր հատվածը շրջած ու թեք մխրճված էր հողի մեջ: Մեծ կտորը գտնվեց անխաթար վիճակում (խոր.՝ 134-154 սմ 0 կետից): Երկու կտոր-

¹¹ Հ. Եղիազարյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

ների միջև ընկած տարածքը (43-55 սմ) լցված էր վեց միջին ու փոքր չափի անմշակ քարերով (նաև մանր ալյ քարերով ու աղյուսի ջարդված կտորներով), որոնք թափվել էին եկեղեցու հյուսիսային պատից: Ամենայն հավանականությամբ, ժամանակին գանձագողերն են կոտրել ու շրջել քարի մի մասը: Ունի ընդհանուր 230 սմ երկարություն, 90 սմ լայնություն և առավելագույնը 30 սմ հաստություն: Մակերեսը հարթ է՝ առանց որևէ գրություն: Հարդարված է երկուական լայնակուս եզրագծերով, որոնց միջև դաշտերի լայնությունը կազմում է 6 սմ:

Բեմի եզրն ու դրա դիմաց ընկած հատվածը գմբեթարդի փլվածքներից մաքրելուց հետո բացվեց երկշարք բեմառէջքը (երկ.՝ 245 սմ, բարձր.՝ 56 սմ): Վերջինիս դիմաց 30 սմ լայնությամբ խորացանք այնքան, մինչև հասանք ժայռային ելքերին՝ 108 սմ (հվ.)-150 սմ (հս.) խորություններում:

Հարավային պատի տակ, խորանից մոտ 60 սմ հեռավորության վրա, դրված է մեկ ալյ տապանաքարի կես՝ № 2 (խոր.՝ 112 սմ): Կերտված է մուգ վարդագույն անդեզիտից: Մակերեսը հարթ է՝ նեղ գծազարդով եզերված: Պահպանված չափերն են. երկ.՝ 83 սմ, լայն.՝ 34, հաստ.՝ 10 սմ: Ենթադրելի է, որ բազալտե մեծ տապանաքարը դրվել է եկեղեցու կառուցումից՝ 1889 թ.-ից հետո: Ձի բացառվում, որ հենց Տեր-Հովհաննես քահանայի աճյունն էլ հետագայում ամփոփված լինի իր իսկ կառուցած եկեղեցում: Հարթ տապանաքարերը լայնորեն տարածվում են 12-րդ դարից: «Նման սալատապաններ հանդիպում են ինչպես գերեզմանատներում, այնպես և գավիթներում, եկեղեցիների մուտքի դիմաց: Հետաքրքիր է, որ դրանք ծառայել են նաև որպես հատակի սալաքարեր, որոնց վրայով կարելի էր քայլել»¹²: Սրանով էլ պայմանավորվում է գավիթներում միայն հարթ տապանների առկայությունը: Հարկ է նշել, որ «քրիստոնեություն պետականացման հենց սկզբնական շրջանից մեծ էր ցանկությունը եկեղեցու ներսում թաղվելու, ինչի մասին վկայում են հայոց հայրապետների կանոններում անդրադարձն այդ թեմաներին»¹³: Վաղ միջնադարում կառուցված եկեղեցիների ներսում և դրանց շրջակայքում կատարված թաղումների լավագույն ապացույցները տեսնում ենք Աղցքում¹⁴, Երերույքում¹⁵, Ձիխանավանքում¹⁶ և այլն:

¹² Գ. Միրիչանյան, Ս. Աղայան, «Հայաստանի X-XIII դարերի տապանաքարերի տիպաբանությունը և առանձնահատկությունները», «Հայագիտական հարցեր» հանդես 1(19), 2020, էջ 91:

¹³ Նույն տեղում, նաև Կանոնագիրք Հայոց, գիրք Ա, աշխատասիր.՝ Վ. Հակոբյան, իմբ.՝ Հ. Ս. Անանյան, էմ. Ա. Պիվազյան, Երևան, 1964, էջ 381, 486:

¹⁴ Մ. Սաֆարյան, Աղցքի արքայական դամբարանի միջնադարյան թաղումները, Աշխատասիրություններ Հայաստանի պատմության թանգարանի, հ. 8, ՀՀ անկախության 30-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2021, էջ 99:

¹⁵ Պ. Տոնապետյան, Երերույք. քրիստոնեական Հայաստանի նշանավոր հնավայր, Երևան, 2020, էջ 130-131:

¹⁶ Ա. Նալբանդեան, Տ. Ալեքսանեան, Գ. Միրիչանեան, Ձիխանավանք, Երևան, 2015, էջ 33:

Հատկանշական է, որ դեռևս 1937-1938 թթ. Սրվելի վանք այցելած Հ. Եղիազարյանը, տալով հուշարձանի համառոտ նկարագիրը, նշում է, որ 19-րդ դարի եկեղեցու «հատակին կան մի քանի, ըստ երևույթին հին, գերեզմաններ՝ մեծ տապանաքարերով»¹⁷:

Մատուռի մուտքի հյուսիսային շարի մեջ ագուցված է ամբողջական խաչքար (չափերը. բարձր՝ 105 սմ, լայն՝ 62 սմ, հաստ՝ 10 սմ) (նկ. 3): Խաչաթևերով իրար հպված գույգ մեծ խաչերի միջև, ստորին խաչաթևերին գուգահեռ, փոքր խաչապատկեր է արված՝ օվալաձև մեղալիոնի մեջ վերցված: Նման խաչքարերն ընդունված է «ընտանեկան» համարել: Դրանք կանգնեցվում էին ամուսինների կամ հարազատների գերեզմանների վրա: Բնորոշ են հիմնականում 12-րդ դ. վերջ-13-րդ դ. սկզբին: Զուգահեռներն առկա են Դսեղի Քառասնից մանկանց, Մայրավանքի, Մակարավանքի, Նոր Վարագավանքի խաչքարերի մեջ¹⁸:

Համաժամանակյա մեկ այլ խաչքարի բեկոր էլ ներքուստ՝ հյուսիսային պատի շարվածքի մեջ փաստեցինք: Հաշվի առնելով վերոհիշյալը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ Ս. Նշան եկեղեցու պատերի մեջ ևս ագուցված են ավելի վաղ շրջանի ճարտարապետական մանրամասներ, չենք բացառում, որ կամ դրանք բերված են այլ հուշարձանից, կամ այս տարածքում ավելի վաղ գոյություն ունեցած կառույցի մնացորդներն են, որոնք կրկին օգտագործվել են:

Արտաքինից պատերի հիմքերը բացելու նպատակով արևելյան, հյուսիսային և հարավային պատերի տակ տարբեր լայնությամբ խուզահորեր գրեցինք (տեղանքի անհարմարություններից ելնելով): Մասնավորապես հարավային պատը արտաքինից դեմ է արված հողաթմբի, որը հասնում է պատի պահպանված բարձրությանը: Հասկանալու համար հողաթմբը հետազայում է ծածկել պատի ճակատը թե՞ շինարարներն այն որպես հենապատ են օգտագործել, 40-100 սմ լայնությամբ սկսեցինք պեղել, բացել ճակատը: Կենտրոնական մասում հարավից հպված ծառերի արմատների հաստ ճյուղավորումներ են ձգվում պատի մեջ, ինչի հետևանքով դեպի ներս այն ակնհայտ գոգավորում է ստացել: Կանգուն է հիմնականում առատ բուսածածկույթի շնորհիվ: Քանի որ արմատները հեռացնելը լուրջ վտանգ էր ներկայացնում մատուռի ամբողջականության համար, ուստի որոշեցինք հարավային պատի արևելյան և արևմտյան կողմերից նեղ խուզահորերով առաջանալ դեպի կենտրոն: Արևելյան կողմում մինչև 80 սմ հաստությամբ շերտ հեռացնելուց հետո, հասանք հիմքին, իսկ արևմտյան կողմում՝ մինչև 160 սմ: Պարզեցինք, որ հարավային պատը ճակատ չունի և բնական հողաթմբն օգտագործել են որպես հենապատ: Հետաքրքրական է, որ մատու-

¹⁷ Հ. Եղիազարյան, նշվ. աշխ., էջ 18

¹⁸ Խաչքարերի վերաբերյալ խորհրդատվության համար շնորհակալություն եմ հայտնում մեր գործընկեր Սևակ Արևշատյանին:

նի հարավային պատն արտաքինից ունի երկաստիճան շարվածք (դեպի վեր նեղանում է): Այն հիմքի մասում ունի 112 սմ լայնություն, իսկ վերին մասում՝ 90 սմ:

Հյուսիսային և արևելյան պատերի արտաքին հիմքերը բացելու համար ևս ստիպված եղանք բավական խորանալ. հյուսիսային պատի տակ՝ 50-70 սմ, արևելյան պատի տակ՝ մինչև 80 սմ:

ՏԱՊԱՆԱԲԱԿԸ տարածվում է Ս. Նշան եկեղեցու ու Ս. Աստվածածին մատուռի միջև: «Դիվան հայ վիմագրության» մատենաշարի 6-րդ պրակում հետազոտողներն հիշատակում են վանքի շրջակայքում առկա տապանաքարերի և խաչքարերի մասին. «Վանքի շրջակայքում նկատվում են բազմաթիվ շենքերի մնացորդներ, հիմնապատերի և քարակույտերի ձևով: Կան նաև բազմաթիվ տապանաքարեր և խաչքարեր»¹⁹: Վերջիններս, իրենց առանձնահատկություններից ելնելով, թվագրվում են 12-14-րդ դդ.:

Մաքրելով Ս. Նշան եկեղեցուց հյուսիսային ընկած տարածքի վերին շերտը, պատին շատ մոտ սկսեցին բացվել տապանաքարեր, իսկ հաճախ խաչքարերը հիմնականում բեկորային են ու սփռված ողջ տարածքով:

Ս. Նշանի հյուսիսային պատից 70 սմ հեռավորության վրա տարածվում են տապանաքարերը: Մասնավորապես, հյուսիսային մուտքի արևելյան կողմից 225 սմ հեռավորության վրա (դեպի հյուսիս-արևելք) բացվեց № 1 տապանաքարը (խոր.՝ 0 կետից 134-160 սմ): Կերտված է տեղական բազալտից: Ունի արևելք-արևմուտք ուղղվածություն (շեղումը՝ 257°): Կտրված է 2 մեծ և կողքից 2 փոքր կտորների (հարավային եզրի արևելյան և արևմտյան մասերում): Արևմտյան մեծ կտորի արևմտյան եզրից մինչև 1 սմ լայնությամբ ճաք է ձգվում: Մակերեսը հարթ է, եզերված զույգ ակոսագծերով, որոնց միջև ընկած դաշտերի լայնությունը կազմում է 3 (արտաքին) և 8 սմ (ներքին): Գրեթե կենտրոնում, մակերեսի վրա առկա է շրջանաձև փոսիկ (ընդհանուր չափերը. երկ.՝ 180 սմ, լայն.՝ 60 սմ):

№ 1 տապանաքարին անմիջապես հարավից հպված է № 2-ը: Վերջինս եկեղեցու հյուսիսային պատից 70 սմ է հեռու, իսկ հյուսիսային մուտքի արևելյան եզրից 115 սմ (խոր.՝ 137 սմ 0 կետից): Ունի արևելք-արևմուտք ուղղվածություն (շեղումը՝ 255°), գլուխը դեպի արևմուտք: Կերտված է տեղական բազալտից: Չորս կտորից է՝ 2 մեծ, 2 փոքր: Մակերեսն ունի ակոսագիծ քառանկյան մեջ ներառված երկխորան հարդարանք: Չեղով նման է նորավանքի գավթում գտնվող Ստեփանոս Օրբելյանի տապանաքարին: Միայն թե վերջինիս խո-

¹⁹ Դիվան հայ վիմագրության, Պ. 6՝ Իջևանի շրջան, էջ 147:

րանների մեջ մեկական տող արձանագրություն կա: Իսկ Սրվելդում հայտնաբերված սալատապանները արձանագիր չեն: Իր ոճական առանձնահատկություններով թվագրվում է 13-14 դդ. (ընդհանուր չափերը. երկ.՝ 205 սմ, լայն.՝ 72 սմ):

Առաջինից 30 սմ դեպի արևմուտք մյուս տապանաքարն է բացվել՝ № 3 (խոր.՝ 124 սմ 0 կետից): Ունի արևելք-արևմուտք ուղղվածություն (շեղումը՝ 262°): Վերջինս դարձյալ տեղական բազալտից է: Թերի է. արևելյան կեսի հյուսիսային մասը բացակայում է, հյուսիսից՝ կտրվածքում շերտատված-բեկոտված է (ընդհանուր չափերը. երկ.՝ 182 սմ, լայն.՝ 17-74 սմ): Մակերեսը հարթ է՝ հարված ակոսագծերով (եզրի լայնությունը ակոսից 6 սմ է), կենտրոնում կա: Թեև արևմտյան մասը շերտատված է, կարող ենք տեսնել, որ նման է № 2 տապանաքարին:

Վերջինից 50 սմ դեպի հարավ, վանքի հյուսիսային մուտքի դիմաց՝ 121-124 սմ խորություն վրա կա մի մեծ սալ է դրված: Արևմտյան գլուխը կտրված է, հյուսիսային մասում 2 այլ քար է դրված: Սրան, թեև պայմանականորեն, բայց կա տվել ենք տապանաքարի համար՝ № 4: Ունի արևելք-արևմուտք ուղղվածություն (շեղումը՝ 252°): Մակերեսը հարթ է՝ առանց հարդարանքի: Եզրագծերն ուղիղ են: Հնարավոր է շրջված լինի: Քանի որ անմիջապես վանք տանող հյուսիսային մուտքի դիմաց է գտնվում, ուստի առավել հավանական է՝ մուտքի դիմաց երբևէ գոյություն ունեցած սալահատակից քար լինի: Սրան անմիջապես հարավից հպված է կա մի սալ՝ համեմատած փոքր, որը ձգվում է դեպի մուտքի շարվածքը: Գերեզմանաքարերը խիստ վնասվել էին տարիներ շարունակ մակերեսին աճած մոշի թփերի արմատային լայն ցանցից: Ճաքերի ու կտրվածքների մեջ դրանք շարունակում են խորանալ²⁰:

ԳՏԱՇՈՆՆԵՐԸ

Սրվելդի վանական համալիրի պեղումների արդյունքում եղան բազմաթիվ գյուտեր: Գտածոների մեծ մասը հիմնականում կենցաղային և շինարարական խեցեղենի հազարավոր կտորներն են: Առկա են տարբեր՝ կարասների, կճուճների, սափորների, կժերի և այլ անոթների բեկորներ: Դրանք հիմնականում 19-րդ դ. կառուցված Ս. Աստվածածին եկեղեցու զմբեթարդի փլուզման հետևանքով թափված ու մատուռի շրջակայքից հայտնաբերված նյութերն են:

Գլխավոր եկեղեցու ներսում, մկրտության ավազանի մոտ, դրված էր ամբողջական կուժ: Ունի կրեմադարչնագույն անփայլ մակերես (5YR 6/4, 5YR

²⁰ Տեղացիների բանավոր հաղորդմամբ, տարիներ առաջ, ինչ-որ մառդիկ եկել են և հիշյալ տապանաքարերը շրջել, ինչ-որ բաներ (հավանաբար գանձ ոսկի) փնտրել ու ոչինչ չգտնելով, ետ տեղը դրել ու հեռացել: Չի բացառվում, որ ինչպես մատուռի ներսում, այնպես էլ այստեղ, գանձագողերի ավերիչ հետևերին ենթակամատես լինում:

5/4), հարթ հատակ, գնդաձև-երկարավուն իրան, կարճ-գլանաձև պարանոց: Շուրթը՝ դեպի դուրս թեքությամբ իջնում և գրկում է այն: Շուրթից սկսվող և անոթի ուսերին նստած արմնկաձև ամրացված կանթը ժապավենաձև է՝ կտրվածքում՝ օվալաձև: Մակերեսին շլայնակոս ուղղահայաց գծեր են արված: Կանթի հետ համակցված շուրթը պատրաստվել է առանձին և ամրացվել պարանոցին: Ուսերը հարդարված են քայլող ատամնավոր դրոշմիչով արված միմյանց հաջորդող երկուական սանրանախշ և սանրանախշ-ալիքազարդ գոտիներով (չափերը. Բարձր.՝ 46 սմ, լայն.՝ 30 սմ, հատակի տ/գ՝ 11,77 սմ, շուրթի տ/գ՝ 6,5 սմ, շուրթի հաստ.՝ 1,48 սմ, կանթի չափերը. բարձր.՝ 13,2 սմ, լայն.՝ 4,4 սմ, հաստ.՝ 1,25 սմ): Մակերեսին նկատվում էին կրաշաղակի հետքեր:

Վերոհիշյալ կուփի հետ դրված էր նաև կարասի (№ 1) մի քանի կտոր: Հետագայում, մատուռի շրջակայքի պեղումներից, գտնվեցին միևնույն կարասին պատկանող բազմաթիվ բեկորներ, ինչը թույլ տվեց ամբողջացնել անոթը: Այն ունի կրեմաշագանակագույն անփայլ մակերես ու աստառ (5YR 5/4), գոգավոր հատակ, գնդաձև-երկարավուն իրան, կարճ պարանոց և հարթ կտրած ու թեթևակի դեպի ներս հակված լայնադիր շուրթ: Իրանը հարդարված է ուսերից սկսվող և մինչև իրանի ստորին մասը հասնող 19 շար մանր գիգզագ նախադոտիներով (չափերը. բարձր.՝ 48 սմ, լայն.՝ 38 սմ, հատակի տ/գ՝ 10 սմ, շուրթի տ/գ՝ 24,5 սմ, շուրթի հաստ.՝ 2,94 սմ):

Վերոհիշյալ փաստերը թույլ տվեցին եզրակացնել, որ այս անոթները ևս մատուռի գմբեթարդի շարի մեջ են եղել: Գմբեթարդի փլուզվելուց հետո, թերևս գյուղացիները, համեմատաբար ամբողջական և մեծ կտորները տեղափոխել են Ս. Նշան եկեղեցի:

Առանձնանում է գոտեզարդ կարասի իրանը: Այն միակ դաջազարդ օրինակն է Սրվելդից գտնված հազարավոր կավանոթների բեկորների մեջ: Ունի բաց դարչնագույն մակերես (5YR 6/6)՝ տեղ-տեղ մուգ կարմիր ներկած-կոկած հետքերով (7.5R 4/6): Միջուկը մոխրագույն է (7.5YR 5/1) Պահպանվել է ուսերին նստած, ժապավենաձև կանթի հիմնամասը, որի կենտրոնով անցնում է մատնեքված ակոսազարդ: Անմիջապես կանթի տակ պատկերված է կլոր դրոշմիչով կատարված սեպաձև քառաթև սեղմվածքներից կազմված 4 վարդյակ: Պատրաստված է մանրահատ կավից՝ բազալտի, կվարցի և այլնի խառնուրդով (չափերը. երկ.՝ 10,93 սմ, լայն.՝ 14,9 սմ, հաստ.՝ 0,81-1,14 սմ): Դաջազարդ անոթների կտորներ այս տարածաշրջանում քիչ են գտնվել: Հայտնի են Մակարավանքից, Տավուշ բերդից և Այգեձորի Աղջկա բերդից²¹: Բնորոշ է 12-13-րդ դդ. գոտեզարդ անոթներին: Հատկանշական է, որ Մակարավանքից գտնված բեկոր-

²¹ Հ. Եսայան, «Իջևան-Տավուշի գոմազարդ, դրվագած և դաջազարդ խեցեղենի մասին», ԲեՀ, 1 (97), Երևան, 1999, էջ 182:

ներից մեկի վրա նմանատիպ դաջվածք կա: Վերջինս կարմիր անգոբապատ սափորի կտոր է, որի պարանոցը հարդարված է խոր ներճկված սեպածեղ զարդերով և ուռուցիկ գծերով, իսկ «իրանի վերին մասով, անմիջապես պարանոցի տակով, անցնում են կլոր դրոշմազարդով կատարված սեպածեղ սեղմվածքներից կազմված հինգ վարդյակներ»²²:

Շինարարական խեցեղենից գտնվել են հարթ և կիսակոր կղմինդրի և ջրատար փողրակների կտորներ: Ծածկի կղմինդրների մեջ առանձնանում են հարթ, ուղիղ կտրած կողերով կղմինդրի մի քանի բեկոր: Դրանք պատված են երկնագույն ջնարակով և, ամենայն հավանականությամբ, նախատեսված են եղել դեկորատիվ հարդարանքի համար: Նման կղմինդրներ հայտնի են Սանահինի վերջին տարիների պեղումներից (հնագետ Ա. Նալբանդյան): Լոռի բերդում (հնագետ Ա. Նալբանդյանի բանավոր խաղորդմամբ) և Կիրանց վանքում²³, որպես հարդարանքի միջոց, օգտագործվել են բազմագույն ջնարակով պատված շքաղյուսներ:

Բազմաթիվ են նաև փողրակների բեկորները: Հայտնի է, որ համալիրից հարավ տարածվող բարձրադիր լեռներից կավե խողովակներով ջուր է բերվել վանքի և գյուղատեղիի համար:

Կավակերտ գտածոների մեջ առանձին խումբ են կազմում լուսավորության միջոցները (աղ. 1): Ս. Նշան եկեղեցուց գտնվածները հիմնականում դարչնագույն ու կրեմաշագանակագույն մակերեսով, համասեռ խառնուրդով մանրահատ կավի խմորից կերտված մոմակալների, բազմաչք ճրագակալների մանրամասներ են: Սկավառակաձև հիմքի վրա գլանաձև ծորակատիպ ելուստներով երեք տարբեր ճրագակալի հատվածներ են: Հարկ է նշել, որ ծորակատիպ ելուստները պատրաստվել են առանձին և հետո ամրացվել սկավառակաձև հիմքերի վրա: Վերջիններս, հավանաբար, նստած են եղել ոտք-հենակի կենտրոնից բարձրացող թերևս կարճ վզիկի վրա: Ծրագներ հայտնաբերվել են Հայաստանի գրեթե բոլոր միջնադարյան հուշարձաններից²⁴: Մասնավորապես կավե ճրագների «վաղագույն օրինակները Հայաստանում հայտնի են դեռևս մ.թ.ա. IV հազարամյակից»²⁵: Պեղված ճրագների մեծ մասն աչքի է ընկնում «հորինվածքի ու կերտվածքի կատարելությամբ, պարզ, բայց նրբաճաշակ հարդարանքով, կավի արտակարգ մաքրությամբ. խեցու թեթևությամբ, բարձրակարգ ու համաչափ թրծմամբ»²⁶: Իրենց ձևով մեր գտածոները տարբերվում են մինչ օրս հայտնի

²² Նույն տեղում:

²³ Հ.Նոյնգադարյան, նշվ. աշխ., էջ 14:

²⁴ Ն.Հակոբյան, «Լուսավորության միջնադարյան կավակերտ միջոցները», «Հուշարձան» Տարեգիրք, հ. ԺԳ, 2019, էջ 57:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 54:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 55:

լուսավորության միջոցներից: Ն. Հակոբյանը գտնում է, որ միջնադարյան ճրագներն անցել են զարգացման երեք հիմնական շրջան²⁷: Մեր գտածոները հանգիստ կարող են դասվել վերջին՝ երրորդ շրջափուլի մեջ մտնող կավե ճրագակալ աշտանակների շարքին (10-13-րդ և հետագա դդ.): Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բոլոր կտորները գտնվել են Ս. Նշան եկեղեցու ներսից և արևմտյան մուտքի դիմաց, կարող ենք ենթադրել, որ օգտագործվել են միաբանների կողմից՝ վանքի գործունեության ծաղկման շրջանում:

Մետաղե գտածոների մեջ առանձնանում են արծաթե դրամները, բրոնզե խաչի բեկորն ու կախիկը:

Տապանատան տարածքից՝ մասնավորապես № 2 սալատապանի շրջակայքից գտնվեցին պարսկական արծաթե աբասիններ (աղ. 2, նկ. 2): Այս դրամների թողարկումը կապվում է Աբաս I մեծի անվան հետ: Սեֆյան դինաստիայի Հուսեյն շահի օրոք (1694-1722) դրանք հատվել են տերություն տարբեր դրամահատարաններում՝ այդ թվում Հայաստանի, Իրանի և Վրաստանի²⁸: 18-րդ դարի վերջում այս դրամները գրեթե դուրս էին մղվել շրջանառությունից:

Դրանցից երկուսը Թավրիզի դրամահատարանի տարբերանշնով են և թվագրվում են 1717, 1718 թթ.: Մյուսը հատվել է Թիֆլիսում՝ 1719 թ.: Դիմերեսին շիա հավատամքի բանաձևն է գրված. «Չկա Աստված Ալլահից բացի/ Մուհամեդը Ալլահի մարգարեն է/ Ալին Ալլահի ընկերն է»: Գրությունը շիա հավատամքի 12 իմամների անուններն են. «Ալի, Մուհամեդ, Հասան, Ալի, Հուսեյն, Զաֆար, Մուսա, Ալի, Մուհամեդ, Ալի, Հասան, Մուհամեդ»: Իսկ դարձերեսին գրված է՝ «Հուսեյն, պետության տիրոջ ստրուկ» գրությունը²⁹:

Մետաղի նյութաբանական (ռենտգենաֆլյուորոսցենտային) հետազոտությունը ցույց տվեց, որ Թավրիզում հատված դրամների մեջ արծաթի պարունակությունը կազմում է 65,21 % և 65,63 %, իսկ Թիֆլիսում հատվածի՝ 66,92%³⁰:

Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային մուտքի խորշի մաքրման ժամանակ գտնվեց բրոնզից թևավոր խաչի բեկոր (աղ. 2, նկ. 1): Առավել նման է հորիզոնական խաչաթևի: Չափերից ելնելով, կարող ենք դասել խորանի կամ սեղանի խաչերի շարքին: Բեկորը պարզ և նուրբ խաչաթևի հատվածն է, որն ավարտվում է կիսալուսնաձև կտրվածքով՝ ծաղկային եռաբողբոջ վերջավորություններով: Յուրա-

²⁷ Նույն տեղում, էջ 65:

²⁸ А. АКОБЯН, «О знаках монетариев на монетах Хусейна Сефевии (1694-1722) чеканенных в Иране, Армении и Грузии», *Армения-Иран. История. Культура. Современные перспективы взаимодействия. сборник статей*, Москва, 2013, с. 5.

²⁹ Դրամների վերլուծությունը կատարել է պատմ. գիտ. թեկ., դրամագետ Արմինե Զոհրաբյանը:

³⁰ Մետաղե գտածոների ռենտգենաֆլյուորոսցենտային հետազոտությունը կատարել է X-MET8000 Optimum GEO սարքի միջոցով, «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի» հնագիտական գտածոների վերականգնման բաժնի ավագ վերականգնող Աստղիկ Մելիքյանը:

քանչյուր բողբոջի կենտրոնում մեկական փոսիկ է: Թևի եզրին, ակոսագծերով արված, եռանկյունաձև հատված է պահպանվել, որը հավանաբար կենտրոնից շողաձև դուրս եկող ճառագայթի վերջավորությունն է: Դիմերեսին նշմարվում է ինչ-որ իրի ամրացման հետքը: Այն կարող է թևին ագուցված քարի կամ վերադիր մետաղական հարդարանքի տեղը լինել: Դարձերեսը հարթ է (չափերը. երկ.՝ 3,23 սմ, լայն.՝ 2,79-9,85 սմ, հաստ.՝ 0,16-0,48 սմ):

Նյութաբանական հետազոտությունը պարզեցինք, որ խաշը ձուլված է անագային բրոնզից (Cu՝ 26,12%, Sn՝ 21,24%, Pb՝ 7%):

Ձևով նման է 9-13-րդ դդ. խաչերին: Բազմաթիվ զուգահեռներ ունի միջնադարյան խաչքարերում՝ Սանահին (1184 թ.), Գեղարդավանք (1212 թ.), Գոշավանք (1291 թ.), Կեչառիս (12-13-րդ դդ.) և փայտե գրակալների խաչաձև զարդաքանդակներում:

Մեր գտածոյին իր ձևով շատ նման է Անիից գտնված խաչ-կախիկը, որի թևերն ավարտվում են կիսալուսնաձև բացվածքով, ծայրերին եռաբողբոջներ, որոնք արդեն նորություն են և հատուկ 11-13-րդ և հետագա դարերի խաչերին: Խաչի կենտրոնից դուրս են գալիս ճառագայթներ, որոնք թևերի ծայրերին դառնում են եռանկյունաձև և խաչին տալիս բացված սեռակի տեսք³¹:

Մյուս զուգահեռ օրինակն իր պարզությամբ ու նրբությամբ առանձնանում է խորանի կամ սեղանի խաչերի խմբում: Գտնվել է Դսեղի Բարձրաքաշ Ս. Գրիգոր եկեղեցու գավթից՝ 1969 թ. մաքրման աշխատանքների ժամանակ: Թեև այն թերի է, այնուամենայնիվ, «թևերն ավարտվում են կիսալուսնաձև կտրվածքով՝ ծայրերին եռաբողբոջներ, որոնց յուրաքանչյուրի կենտրոնում ընկած է մեկական փոսիկ, զարդարված կետերով»³²: Հետաքրքրական է, որ այս խաչի դաշտը զարդարված է եղել կետազարդ փոսիկներով ու թևերին ագուցված քարերով, որոնք ժամանակի ընթացքում ընկել են: Սրվեղի օրինակի վրա էլ կա ինչ-որ առարկայի ագուցման հետքը:

Հաջորդ կարևոր գտածոն արույրե կախիկն է, որ հայտնաբերվեց Ս. Նշան եկեղեցու հյուսիսային երկրորդ հարկի ավանդատան պեղումների ժամանակ (աղ. 2, նկ. 3): Քառանկյուն բարակ թիթեղին պատկերված է ձիավոր, որ երկար նիզակով խոցում է ձիու ոտքերի տակ ընկած վիշապին: Քրիստոնեական աշխարհում առավել հայտնի և սիրված սրբերից մեկի՝ ս. Գևորգի պատկերն է (չափերը. բարձր.՝ 2,88 սմ, լայն.՝ 2,56 սմ, հաստ.՝ 0,01 սմ, քաշը՝ 0,90 գր): Նմանօրինակ սրբապատկեր-կախիկներ Ռուսաստանում գործածվել են սկսած 14-15-

³¹ Ն. Հակոբյան, Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական մետաղը IX-XIII դդ.: Ա. Ժամկոչյան, «Միջնադարյան Հայաստանի հաղհապակին IX-XIV դդ.», Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, հ. 10, Երևան, 1981, էջ 33, նկ. 22:

³² Նույն տեղում, էջ 34, աղ. IV, նկ. 6:

րդ դդ.: Ս. Գևորգի սրբապատկերները հայտնաբերվել են Ապարանի տարածաշրջանի Ծաղկաշեն գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցու 2020 թ. պեղումների ժամանակ և թվագրվում են 19-րդ դ. II կես-20-րդ դ. I կեսով³³: Սրվեղի նմուշը ևս կարող է թվագրվել 19-րդ դ. վերջ և 20-րդ դ. սկիզբ:

Նյութաբանական հետազոտությունը պարզեց, որ կախիկը ձուլված է արույրից՝ պղնձի և հիմնականում ցինկի խառնուրդ (Cu՝ 56,90%, Zn՝ 13,89%, Ni՝ 1,77%):

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ Սրվեղի վանական համալիրի տարածքում մեր իրականացրած պեղումներն ամբողջությամբ կատարեցին իրենց առջև դրված խնդիրները: Մասնավորապես, վերականգնման նախագծի համար պարզեցինք, որ գլխավոր եկեղեցին նստած է անմիջապես բնական ժայռի վրա: Որ փուլումները երկրաշարժերի հետևանք են և ոչ փափուկ, սորուն հիմքերի: Մի հանգամանք, ինչը բավական կհեշտացնի ամրակայման և վերականգնման գործընթացը:

Առաջին գործաշրջանից հետո ենթադրություն կար, որ Ս. Աստվածածինը կառուցվել է ավելի հին եկեղեցու հիմքերի վրա: Պեղումները փաստեցին, որ մատուռը ևս բնական ժայռի վրա է, որի հարավային պատի համար բնական հողաթումբը ծառայեցրել են որպես հենապատ, իսկ պատերի մեջ օգտագործել ավելի հին խաչքարեր ու բեկորներ, ինչպես Ս. Նշանում է: Սրանով հաստատվեց նախկինում առաջ քաշված ենթադրությունը, որ շրջակայքում ավելի վաղ կառույց է եղել, որի բեկորներն օգտագործել են վանական համալիրի տարբեր ժամանակների կառույցների շարվածքում:

Կարճ գործաշրջանի ընթացքում մաքրման աշխատանքներից բացի նաև մասնակի պեղումներ իրականացրինք, որոնց արդյունքում ունեցած գյուտերը թույլ են տալիս ենթադրել, որ Սրվեղի վանքը զարգացած միջնադարում մեծ միաբանություն է ունեցել, և իր ժամանակակիցներ Կիրանցի, Մակարավանքի հետ մեծ համբավ է վայելել:

Լինելով հայ քաղկեդոնականների կառույց, Սրվեղի վանական համալիրն իր ուրույն տեղն է ունեցել տարածաշրջանի հոգևոր-մշակութային կյանքում: Լիահույս ենք, որ եկեղեցիների վերանորոգումն ու դեպի համալիր տանող անտառամիջան ճանապարհի բարեկարգումը կմեծացնի հետաքրքրությունն այս հուշարձանի նկատմամբ և հետագայում, հավանական պեղումներն ու բազմաթիվ ուսումնասիրությունները լույս կսփռեն վանական համալիրի մեր պատմության մեջ և մշակութային կյանքում ունեցած դերի և նշանակության վրա:

³³ Այդ մասին մեզ բանավոր հաղորդեց Ծաղկաշենի պեղումների ղեկավար Ա. Նալբանդյանը:

MERI SAFARYAN

THE MONASTERY COMPLEX OF SRVEGH
(Results of Excavations 2021–2022)

Key words: Tavush, Srvegh Monastery, Holy Cross, chapel of Holy Mother of God, Middle Ages, restoration, improvement, excavations, finds.

The Srvegh monastery complex is located in the Aygehovit community of the Tavush region of the Republic of Armenia. It is dated to the 13th century. Within the framework of the state program for the fixation and restoration of the monument, in 2021–2022 the expedition of the “Scientific Research Center for Historical and Cultural Heritage” carried out cleaning and improvement work and partial excavations on the territory of the monastery. This was followed by a joint work of architects-restorers, civil engineers and geologists under the supervision of Hovhannes Sanamyan within the project of stabilizing and restoring the complex.

Summing up, we can say that the excavations completely fulfilled the tasks assigned to them. In particular, we found out that the main Holy Cross church stands on a natural rock and that the collapses are the result of earthquakes, and not of soft, loose foundations. This will significantly facilitate the restoration process.

In a short time, in addition to the cleaning work, we also carried out partial excavations. The finds suggest that the monastery of Srvegh had a large community in the High Middle Ages and was very famous like its contemporaries Kirants’ and Makaravank’.

Built by the Chalcedonian Armenians, the Srvegh Monastery had its important place in the spiritual and cultural life of the region. We hope that the restoration of the churches and the improvement of the forest road leading to the complex will increase the interest in this monument and that future excavations and various studies will shed light on the role and significance of the monastery complex in our history and cultural life.

МЕРИ САФАРЯН**МОНАСТЫРСКИЙ КОМПЛЕКС СРВЕГ****(Результаты раскопок 2021-2022 гг.)**

Ключевые слова: Тавуш, монастырь Срвег, церковь Св. Креста, часовня св. Богородицы, средневековые, реставрация, благоустройство, раскопки, находки.

Монастырский комплекс Срвег (XIII-XIV вв.) расположен в общине Айгеовит Тавушской области РА. В рамках государственной программы по фиксации и реставрации памятника экспедиция «Научно-исследовательского центра историко-культурного наследия» в 2021-2022 гг. провела работы по очистке и благоустройству и частичные исследовательские раскопки на территории монастыря. Далее последовала совместная работа архитекторов-реставраторов, инженеров-строителей и геологов под руководством Оганнеса Санамяна над проектом стабилизации и восстановления комплекса.

Подводя итог, можно сказать, что проведя раскопки на территории монастырского комплекса, мы полностью выполнили поставленные перед ними задачи. В частности, мы выяснили, что главная церковь Св. Креста стоит на естественной скале и что обвалы – результат землетрясений, а не мягких, рыхлых оснований. Это обстоятельство значительно облегчит работы по восстановлению церкви.

За короткое время, помимо очистки, нами были проведены и частичные раскопки, в результате чего находки позволяют предположить, что монастырь Срвег в развитом средневековье имел многочисленную общину и пользовался большой известностью, как и современные ему монастыри Киранц и Макараванк.

Сооруженный армянами-халкидонитами, Срвегский монастырь занимал немаловажное место в духовной и культурной жизни региона. Мы надеемся, что реставрация церквей и улучшение лесной дороги, ведущей к комплексу, повысят интерес к этому памятнику. Дальнейшие раскопки и исследования прольют больший свет на роль и значение монастырского комплекса в нашей истории и культурной жизни.